

Əlyazması hüququnda

**XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
TƏNQİDİNDƏ KLASSİK İRS PROBLEMİNƏ MÜASİR
BAXIŞ**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Aynur Məmməd qızı Məmmədova

**Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2022

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Təyyar Salam oğlu Cavadov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən Teymur qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Xuraman Bəhmən qızı Hümmətova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Törə Kamal qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi ilə bağlı fundamental araşdırmalarda onun 900 illik bir tarixi inkişaf yolu keçməindən bəhs olunur. Eyni zamanda milli və professional ədəbi tənqidin tarixinin Mirzə Fətəli Axundzadənin bu istiqamətdəki fəaliyyəti ilə başlaması fikri də önə çəkilir. Bu halda da Azərbaycan ədəbi tənqidinin böyük bir inkişaf yolu keçməsi həqiqəti ilə qarşılaşırıq.

XX əsrin 20-30-cu illəri milli ədəbi tənqidimizin tarixində ən zəngin və mürəkkəb bir mərhələdir. Tənqidin ədəbi hərəkətin önündə getməsi hadisəsi bu mərhələdən başlayır.

20-30-cu illərdə tənqidin aktivləşməsi, ədəbi prosesi arxasınca aparmaq imkanları sənətin inkişafına ziddiyyətli təsir göstərir. Tənqid bədii yaradıcılıqda sinfiliyə, məfkurəviliyə, bütövlükdə ideoloji yönə diqqətini artırır. Ədəbi tənqid sosioloji prinsiplərdən çıxış edir, bir çox hallarda isə vulqar-sosioloji mahiyyət qazanır.

Tənqid materialları ilə dərindən tanışlıq aydın göstərir ki, bu mərhələdə ədəbiyyata vulqar-sosioloji yanaşma ilə bərabər, estetik nöqtəyi-nəzərdən baxış da, başqa sözlə, ədəbiyyatı ədəbiyyat qanunları şərh etmək istəyi və tendensiyası da əsas olmuşdur. “Ədəbiyyatın özünəməxsus qanunları vardır”.¹ Bu fikir 20-ci illər tənqidində uca səslə elan edilir və mahiyyətində isə sənəti estetik prinsiplər əsasında şərh etmək tələbi dayanırdı.

20-30-cu illər ədəbi-nəzəri fikrinin, tənqidin materialları ilə əhatəli tanışlıq aydın göstərir ki, bu mürəkkəb mərhələdə şifahi xalq ədəbiyyatına, yazılı ədəbiyyatımızın bütün tarixi dövr və mərhələlərinə kifayət qədər həssas və elmi münasibət olmuşdur. Bu fikri cəsarətlə səsləndirmək olar ki, indiki ədəbiyyat tarixlərimizin fundamental bazasını 20-30-cu illərin tədqiqatları təşkil edir.

20-30-cu illərdə fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyətinin repressiya qurbanları olduğunu nəzərə almaq lazım gəlir. Bu mahiyyətcə o deməkdir ki, onların elmi-nəzəri

¹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – III c. – 2007, – s.308.

irsi uzun müddət yasaq olunmuş, elmi düşüncəyə təsir imkanlarından məhrum edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, həmin dövrün tənqidinin klassik irsə baxış sistemi, bu sistemin mürəkkəb, ziddiyyətli və eyni zamanda, inkarçı və orijinal mövqeləri öyrənilməli, araşdırılmalıdır.

Əlbəttə, aydın məsələdir ki, repressiya qurbanlarının elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi irsi onlara rəsmi bəraət verildəndən sonra bu və ya digər dərəcədə elmi düşüncənin diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk növbədə, onların zəngin irsinin müəyyən qismi müasir əlifbaya keçirilmiş, oxucu kütləsinə və elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bu zaman daha çox ideoloji konveyerdən keçən materiallara üstünlük verilmişdir. Müstəqillik dövründə ədəbiyyatşünaslıq bu kəşiri müəyyən qədər aradan qaldırsa da, bütövlükdə, 20-30-cu illər tənqidinin sistemli şəkildə, enişli-yoxuşlu tərəfləri ilə, bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə öyrənilməsinə ehtiyac var.

Nəzərə alsaq ki, bu elmi-nəzəri və tənqidi düşüncədə ədəbiyyatımızın tarixi inkişaf yolu haqqında kifayət qədər əsaslı, dərin tədqiqatlar yer almışdır, eyni zamanda, bu mərhələdə söylənilən bir çox nəzəri müddəa və konsepsiyalar məhz müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığının mövqeyini tamamlayır, onun ədəbi-tənqidi bazası rolunda çıxış edir, onda bu tənqidin klassik irsə baxışlarının obyektiv mənzərəsinin yaradılmasının nə qədər aktual və müasir olduğu meydana çıxar.

Repressiya xofunun davam etməsi 70-80-ci illərə qədər 20-30-cu illər tənqidinin nümayəndələrinin yaradıcılığını nəşr etmək və araşdırmağa imkan verməmişdir. Əsasən 80-ci illərdə - milli müstəqillik ərəfəsində onların əsərlərinin nəşri və tədqiqi istiqamətində sürəkli iş başlamışdır. Hənəfi Zeynallının, Əli Nazimin, Salman Mümtazın, Əmin Abidin və b. əsərləri toplu halında nəşr edilmiş, həmin kitablara “Ön söz”lər yazılmışdır. Rasim Tağıyevin Hənəfi Zeynallının “Seçilmiş əsərlər”inə (Bakı, Yazıçı, 1983) “Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi”, Şamil Salmanovun Əli Nazimin “Seçilmiş əsərləri”nə (Bakı, Yazıçı, 1979) “Əli Nazimin ədəbi-tənqidi görüşləri”, Rasim Tağıyevin Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları” (Bakı, Avrasiya-Press, 2006) kitabına “Görkəmli tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas”, Bədirxan Əhmədovun Əmin Abidin “Seçilmiş əsərləri”nə (Bakı, Şərq-Qərb, 2007) “Görkəmli ədəbiyyatşünas”,

Bədirxan Əhmədov və Əli Şamilin Əmin Abidin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” kitabına (Bakı, Elm və təhsil, 2016) “Ön söz” müqəddimələrində bu tənqidin nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında əsasən iki istiqamətdə mülahizələr söylənmişdir: Ədəbiyyat tarixi və müasir ədəbi proseslə bağlı. Bu yazılarda onların folklor və ədəbiyyat tarixi istiqamətində gördükləri işlərə ümumiləşdirici dəyər verilmişdir. Klassik irsimizin ayrı-ayrı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıq faktlarının üzə çıxarılmasından tutmuş, ədəbiyyat tariximizin başlanğıcı, dövrləşdirilməsi məsələləri ilə bağlı tənqidçilərin fikirləri tədqiq-təhlil süzgülündən keçirilmişdir.

Tənqidin klassik irsimizlə bağlı apardığı tədqiqatlarla bağlı fikirlər onlar haqqında yazılan məqalə, portret-oçerk xarakterli yazılarda bir qədər də dərinləşdirilmişdir. Bu tipli ilk yazılar sırasında Nizaməddin Şəmsizadənin “İtmiş nəslin ardınca” silsiləsindən Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı, Atababa Musaxanlı, Məmməd Kazım Ələkbərli, İsmayıl Hikmət haqqında oçerklərini xüsusi fərqləndirmək lazımdır.²

Tənqidin klassik irslə bağlı araşdırmalarının daha əhatəli şəkildə tədqiqi mənasında onlar haqqında yazılmış monoqrafik əsərləri xüsusi qeyd etmək lazımdır.³ Həmin monoqrafiyaların hər birində tənqidçilərin ədəbiyyat tarixi istiqamətindəki fəaliyyəti bir fəslin araşdırma obyektinə olur. Nərgiz Qurbanovanın, Qızqayıt Babayevanın, Nizaməddin Şəmsizadənin tədqiqatlarında klassik irsə münasibətdə tənqidin vulqar-sosioloji mövqeyi ilə estetik yanaşmalarının fərqləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu tədqiqatlarda tənqidin “klassikləri nəzəri-estetik cəhətdən təhlil əvəzinə bəzi hallarda inqilabın şüarları ilə təftiş etməsi”⁴ və ümumən “marksist sənət konsepsiyası”ndan irəli gələn mülahizələrinə tənqidi baxış ifadə olunur.

² Şəmsizadə, N. İtmiş nəslin ardınca. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – II c. – 2010. – s.233-291.

³ Qurbanova, N. Hənəfi Zeynallı / N.Qurbanova. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 156 s.; Şəmsizadə, N. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – II c. – 2010. – s.11-231.; Babayeva, Q. Mustafa Quliyev / Q.Babayeva. – Bakı: Ozan, – 1999. – 136 s.

⁴ Babayeva, Q. Mustafa Quliyev / Q.Babayeva. – Bakı: Ozan, – 1999. – 136

20-30-cu illər tənqidinin klassik irslə bağlı mövqeyi müstəqillik dövrünün tədqiqatlarında da davam etdirilir⁵; klassik irs probleminin qoyuluşunun bəzi əsaslı məsələləri metodoloji və elmi-nəzəri baxımdan tənqid-təhlil süzgəcindən keçirilir. Müstəqillik dövrünün tədqiqatları üçün klassik irsə baxışda tənqidin milli qolunun bir təməyül kimi fərqləndirilməsi, bu cəhətin xüsusən Əmin Abidin, Atababa Musaxanlının və Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpdığını fərqləndirmək, tədqiqatların istiqamətini bu yöndə genişləndirmək səciyyəvi cəhət kimi diqqəti çəkir. Bu araşdırmalar məsələyə yanaşmanın metodoloji istiqamətini özündə ehtiva etdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini 20-30-cu illər tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna, ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına, bədii metod, üslub və ədəbi cərəyanların tarixinə dair aparılan araşdırmalar – məqalə və monoqrafik tədqiqatlar təşkil edir. Klassik irsdə sənətin mənşəyi, folklorun pragmatik funksiyaları, estetik xüsusiyyətləri, yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı, tarixi dövrləşdirilməsi, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə yazıb yaradan sənətkarların yaradıcılığının ideya-estetik xüsusiyyətləri haqqında 20-30-cu illər tənqidinin mürəkkəb və ziddiyyətli baxışlarının araşdırılması tədqiqatın predmeti kimi götürülür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tənqidin klassik irsə - tarixi ədəbi prosesə baxışlar sisteminin obyektiv mənzərəsini aşkarlamaq, milli tarixi ədəbi proses haqqında müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinin formalaşmasında bu tənqidin rolunu aydınlaşdırmaq tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı problemlərin elmi həllini vermək zəruri hesab edilmişdir.

⁵ Əhmədov, B. 20-30-cu illər ədəbi tənqidində metodoloji dəyərləndirmənin bəzi aspektləri / B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. I kitab. – Bakı: Elm, – 2006. – s.222-238.; Salamoğlu, T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret – oçerklər / T.Salamoğlu. – Bakı: Vətənoğlu NPS MMC, – 2014, – 332 s.; Əliyev, K. Əsərləri. Mustafa Quliyevin ədəbi-tənqidi görüşləri [10 cilddə] / K.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, I c. – 2018. – s.409-483; Dadaşlı, Y. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (Sovet dövrü) / Y.Dadaşlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 472 s.

-Tənqidin klassik irsə münasibəti zəminində onun sənət prinsiplərinin mahiyyətini aşkarlamaq, ideoloji və estetik tərəflərinə aydınlıq gətirmək;

-Mərhələnin tənqidinin klassik irsə baxışda sinfiliklə milliliyin sərhədlərini müəyyənləşdirmək;

-Sənətin mənşəyi probleminə tənqidi baxışın səciyyəsinə aydınlıq gətirmək;

-Şifahi xalq ədəbiyyatının pragmatik funksiyaları və ideya estetik xüsusiyyətləri haqqında tənqidi düşüncənin müasir folklorşünaslığın mövqeyi ilə üst-üstə düşən və düşməyən tərəflərini şərh etmək;

-Yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı probleminə tənqidi baxışların tipologiyasını açmaq;

-Ədəbi tənqidin tarixi dövrləşdirmə probleminə dair mülahizələrini tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb etmək;

-Tənqidin farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusən "Nizami məsələsi"nə baxışlarını izah etmək;

-Ədəbi tənqidin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına anadilli ədəbiyyat müstəvisində baxışlarına elmi münasibət bildirmək;

-Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına yanaşmaların tipologiyasını açmaq, müasir ədəbiyyatşünaslıq ilə müqayisədə zəif və qüvvətli – üstün cəhətlərini izah etmək; "izm"lər kontekstindəki dəyərləndirmələri mahiyyət müstəvisinə çıxarmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada ədəbi tənqid tariximizin konkret bir mərhələsində klassik irsə baxışlar müqayisəli və tarixi-tipoloji öyrənmə üsulları ilə təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan tənqidşünaslığının tarixi-nəzəri təcrübələri, tənqid materiallarına metodoloji baxışlar sistemi və ona tənqidi yanaşma, azərbaycançılıq məfkurəsindən və müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsindən irəli gələn tələblər əsas götürülmüşdür.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-20-30-cu illər tənqidinin klassik irsə və müasir ədəbi prosesə yanaşmalarında estetik baxış da, ədəbiyyatı ədəbiyyat qanunları ilə şərh etmək tendensiyası da əsas olmuşdur;

-20-30-cu illər tənqidini ədəbiyyata baxış sisteminin səciyyəsi etibarlı ilə fərqli yarım-mərhələlərə ayırmaq bu tənqidin obyektiv səciyyəsinə aşkarlamağın əsas şərtidir;

-*Tənqidin klassik irsə bağlı araşdırmaları indiki ədəbiyyat tarixlərimizin fundamental bazası rolunda çıxış edir;*

-*“Ulu xan Bitikçi” və ilk “Oğuznamə” qədim türk kitablarıdır. Birinci əsgü Şərq (Cığatay), ikinci isə Qərb (Oğuz) türkçəsinin məhsuludur;*

-*İlk “Oğuznamə”də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan parçaların və “Koroğlu” hekayəsinin yer alması “Koroğlu”nun da ilk “Oğuznamə”lərdən biri olması haqqında elmi fikir formalaşdırır;*

-*Həm “Kitabi-Dədə Qorqud”da, həm də “Koroğlu” dastanında “islamlaşmanın təsirinin az olması” faktı, həm də hər ikisini birləşdirən mifik elementlər onların ilk “Oğuznamə”lər kimi yaranması qənaətini bir qədər də möhkəmləndirir;*

-*Türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülünün nəticəsi olan differensiaslaşma anadilli ədəbiyyatın yaranmasını şərtləndirir;*

-*Axundzadə Molyerin təsiri ilə yazan sənətkar yox, dünya komediyası tarixində tam orijinal mövqə tutan , fərqli estetik qanunlarla əsərlər yazan sənətkardır;*

-*Mirzə Fətəli Axundzadə və müasirləri, Qasım bəy Zakir və müasirlərinin münasibətləri ilə bağlı müasir ədəbiyyat tarixlərində yer alan fikirlər birtərəfli xarakter daşıyır. Bu münasibətlər kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur;*

-*20-30-cu illər tənqidində dini-mərsiyə ədəbiyyatı ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı üçün metodoloji örnək olacaq ciddi məqamlar vardır.*

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk xalq ədəbiyyatı nümunələrinin meydana çıxmasının mexanizminin izah edilməsi, cəmiyyətin mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidi ilə əlaqələndirilməsi, əmək nəğmələrinin yaranmasının bir neçə mərhələdən keçməsi, ritmik səslərdən sözə, sözdən türküyə (nəğməyə) keçid prosesinin mərhələli təkamülü ilə bağlı tənqidi düşüncənin aşkarlanması, xalq ədəbiyyatının pragmatik funksiyalarına dair müasir folklorşünaslıqda özünə yer alan elmi mövqeyin əsasında 20-30-cu illərin tənqidi düşüncəsinin dayanmasının əsaslandırılması elmi işin yenilikləri sırasındadır.

Müasir folklorşünaslıqda “bitik” və “namə”lərin başqa sözlə, “Ulu xan Bitikçi” ilə “Oğuznamə”nin türk xalqlarının ayrı-ayrı tarixi

dövrlerini əks etdirməsinə dair fikir vardır. 20-30-cu illər tənqidinin, xüsusən Əmin Abidin qədim mənbələrə əsasən apardığı tədqiqatları göstərir ki, “Oğuznamə”lər tarixi heç də orta əsrlərdən başlamır. İlk “Oğuznamə”lər türkün qədim tarixini əks etdirir. Orta əsrlərin “Oğuznamə”ləri isə bu ənənənin orta əsrlərdə də davam etdiyini göstərir.

Ərəb tarixçisi Dəvadiriyə istinadla Əmin Abid ilk “Oğuznamə”nin V-VI əsrlərdə meydana çıxdığını və bu “Oğuznamə”nin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan parçaları da öz içinə aldığını göstərir. Bu isə mahiyyətcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əks etdirdiyi tarixin bizə məlum olan tarixdən bir neçə yüz il əvvələ aid olması haqqında düşüncələrə stimül verir.

Dəvadarinin təqdim etdiyi, Əmin Abidin üzərində tədqiqat apardığı həmin “Oğuznamə”də “Koroğlu” hekayəsinin də yer almasına dair materiallar “Koroğlu”nun da ilk “Oğuznamə”lərdən biri olması haqqında elmi fikir formalaşdırır.

Bu gün Dədə Qorqudşünaslıqda eposda islam ənənələrinə uyğun olmayan cəhətlərin izahı çoxsaylı mübahisələr doğurur və əslində öz elmi həllini tapmamış məsələ kimi açıq qalır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan parçaların ilk “Oğuznamə”də yer alması eposda İslam şəriətinə uyuşmayan etiqad və davranışların yer alma səbəbinə də aydınlıq gətirir və eposun İslamdan qabaqkı tarixi əks etdirdiyini sübut edir. Əmin Abidin araşdırmaları məsələnin bu tərəfinə də aydınlıq gətirir.

Nizami yaradıcılığının türk bədii təfəkkürünün məhsulu olması, onun Məhinbanu, Şirin kimi qəhrəmanlarının türk [azərbaycanlı] olmasına dair fikirlərin ilk dəfə 20-30-cu illər tənqidində meydana çıxmasını aşkarlayan mülahizələr;

Mirzə Fətəli Axundzadənin dünya komediyasında tam orijinal mövqe tutmasına, onun Molyerin təsiri ilə yox, ondan tamam fərqli estetik qanunlarla komediyalar yazmasına dair konseptual mövqenin ilk dəfə 20-30-cu illər tənqidində meydana çıxması və bu mövqenin müasir ədəbiyyatşünaslıqda Axundzadəni Molyerin təsiri altında yazan sənətkar hesab edən mülahizələri təkzib etməsinə dair dissertasiyada yer alan araşdırmalar və s. tədqiqatın elmi yenilikləri sırasındadır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan tənqidinin bütöv tarixinin və nəzəriyyəsinin işlənilməsinə ciddi ehtiyac

vardır. Ədəbi tənqidimizin sovet dövrünün tarixi sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu tədqiqat bu dövr tənqidimizin konkret bir zaman kəsiyinin öyrənilməsi və ona elmi-nəzəri və metodoloji yanaşmanın nümunəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir və tənqid tariximizin yazılması istiqamətində müəyyən boşluqları doldurur.

Tədqiqat işinin nəticələri ali məktəblərdə “Ədəbi tənqid tarixi” fənninin öyrədilməsi təcrübəsində mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda, tənqidimizin tarixinin müxtəlif mərhələlərində elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən aktual olan problemlərin öyrənilməsində praktik və nəzəri əhəmiyyət əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın aprobeasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfrans materiallarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin tematik məcmuə və jurnallarında çap olunan məruzə və məqalələrdə əks olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində əlavə vəsait kimi də istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurasının 26 aprel 2017-ci il (protokol №8) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 30 mart 2017-ci il tarixli (protokol №3) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissəsi 11 səhifə (21 356 işarə), I fəsil 24 səhifə (47 697 işarə), II fəsil 29 səhifə (59 748 işarə), III fəsil 27 səhifə (54 393), IV fəsil 44 səhifə (87 847 işarə), nəticə hissəsi 3 səhifə (5 230 işarə) olmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 276,070 işarədir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə problemin qoyuluşu, aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiyyəyə çıxarılan müddəalar və elmi yeniliyi şərh olunur.

Birinci fəsil **“20-30-cu illər tənqidi sənətin mənşəyi, xalq ədəbiyyatının pragmatik funksiyaları və ideya-estetik xüsusiyyətləri haqqında”** adlanır. *“Sənətin mənşəyi 20-30-cu illər tənqidini düşündürən konseptual problem kimi”* adlı birinci paraqrafda göstərilir ki, 20-ci illərə qədər xalqın ədəbiyyat tarixinin yaradılmasını milli ədəbi yaddaşın bərpası kimi başa düşmək tendensiyası tənqidi düşüncədə artıq dərk edilmiş həqiqət idi və bu həqiqət uğrunda mübarizə gedirdi. Lakin 20-ci illərə qədər tək-tək vətəndaş ziyalıların üzərinə düşən bu vəzifə 20-ci illərdən sonra bütövlükdə ədəbi-tənqidi və nəzəri düşüncənin əsas problemlərindən birinə çevrildi. Sistemli ədəbiyyat tarixi yaratmaq, ədəbiyyat tarixinin konsepsiyasını formalaşdırmaq baş məqsədlərdən birinə çevrildi.

Əsaslandırılır ki, 20-30-cu illər tənqidi bu konsepsiyanı gerçəkləşdirərkən ilkin olaraq sənətin mahiyyəti və onun mənşəyi probleminə elmi-nəzəri cavab verməli oldu. Dövrün aparıcı tənqidçilərindən Əli Nazim, Hənəfi Zeynallı, Bəkir Çobanzadə, Atababa Musaxanlı, Cabbar Əfəndizadə və başqaları bu istiqamətdə əsaslı araşdırmalar apardılar.

İlk növbədə, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin qədimliyini və zənginliyini sübut etmək, “ədəbiyyatımız fəqirdir” kimi yalnız baxış sistemini elmi şəkildə təkzib etmək, ədəbiyyatımızın zənginliyinin sübutu ola biləcək həqiqi ədəbiyyat tarixini yaratmaq zərurəti tənqidin qarşısında ən vacib problem kimi dayanırdı. Əli Nazim yazırdı: *“Fikirlər bu bir neçə nöqtədə mərkəzləşdi: ədəbiyyatımız fəqirdir, ədəbiyyatımız böhran halındadır və başqaları... Bax, bizi bu xüsusda böyük yanlışığa salan - ədəbiyyatımızı tədqiq edib onun haqqında fikir yürüdərkən xalq ədəbiyyatından tamamilə xəbərsizcəsinə davranmamızdır”*.⁶

⁶ Nazim, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Nazim. – Bakı. Yazıçı, – 1979, – s.28

20-30-cu illər tənqidində sənətin yaranmasını şərtləndirən amillər, ictimai iqtisadi münasibətlər sistemində onun keçdiyi tarixi mərhələlər probleminə aydınlıq gətirilir, sənətin mənşəyini şərtləndirən amillər üzə çıxarılırdı. Atababa Musaxanlının, Bəkir Çobanzadənin, Hənəfi Zeynallının, Cabbar Əfəndizadənin 20-ci illər tənqidində bu tip məsələlər ön mövqedə idi.

I fəslin ikinci paraqrafının problemi *“Xalq ədəbiyyatının pragmatik funksiyaları və ideya-estetik xüsusiyyətləri ədəbi tənqid müstəvisində”* kimi müəyyənləşdirilmişdir.

20-30-cu illər tənqidində “Oğuznamə”lərin araşdırılması istiqamətindəki tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir⁷. Tənqid belə bir qənaətə gəlirdi ki, Azərbaycan türklərinin tarixi varlığının qədimliyini göstərən ən mühüm folklor abidəsi “Oğuznamə”dir. Ərəb tarixçisi Dəvadarinin verdiyi məlumatlara əsasən tənqid belə bir qənaətə gəlirdi ki, ilk “Oğuznamə” “Ulu xan Bitikçi” kimi əski tarixlərin kitabıdır. Əmin Abid və Atababa Musaxanlının tədqiqatları sübut edir ki, “Ulu xan Bitikçi” çığatay türklərinin qədim kitabı olduğu kimi, Dəvadarinin haqqında danışdığı “Oğuznamə” oğuz türklərinin qədim kitabıdır. Əmin Abid Aybədidi Dəvadarinin kitabından sitat verir. Sitatda deyilir: *“Əski türklər arasında iki kitab var. Bunlardan birisi “Ulu xan Bitikçi” deyilən kitabdır ki, bunun mənası Böyük xan Ata kitabı deməkdir. Bu kitab ilə moğullar və qıpçaqlar iftixar edirlər və onlarda bu kitab çox hörmətlə dutulmaqdadır. Bu kitab moğulların yaradılmışları başlanğıcından bəhs edir, moğul və qıpçaqların “Ulu xan Bitikçi” kitabı olduğu kimi, o biri türklərin də “Oğuznamə” adlı kitabları vardır. Bu kitab türklərin arasında çox məşhurdur. Mənim hər iki kitab haqqında biliyim vardır. Bu isə türk xalqının tarixini çox gözəl bildiyimi göstərdiyindən bu xalq haqqında verdiyim məlumatın doğruluğunu təsdiq üçün kafidir”*.⁸

⁷ Məmmədova, A. 20-30-cu illər tənqidində “Oğuznamə” haqqında araşdırmalar // A.Məmmədova. – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, 2018. №1(62), – s.37-42.

⁸ Abid, Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi / Ə.Abid. – Bakı: Elm və təhsil. – 2016, – s.171.

“Oğuznamə”də “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarından parçaların, hekayətlərin yer alması onların qədim oğuznamələr kimi yaranmasını sübut edən mühüm faktlar kimi ortalığa qoyulur.

Tənqidin bu istiqamətdəki araşdırmaları dərinləşdikcə, “Koroğlu” eposunda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə üst-üstə düşən, bir-birini tamamlayan məqamlar hər ikisində mifik zamanı işarələyən təsvirlər, hər ikisində islamiyyətdən əvvəlki zamanın hadisələrinin işarələnməsi xüsusən “Koroğlu”nun ilkin versiyasının qədim “Oğuznamə” kimi yaranması və göstəricisi kimi meydana çıxır.

Türk xalqlarının folkloru içərisində milli folklorun yerinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək istiqamətində araşdırmalar aparmış, ibtidai cəmiyyət mərhələlərində xalq ədəbiyyatı nümunələrinin praqmatik funksiyalarını şərh etmişlər.

Azərbaycan folklorunun ən müxtəlif janrlarının ideya-estetik xüsusiyyətləri, xüsusən “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı onların çox qiymətli mülahizələrini elmi dövriyyəyə daxil etmək, folklorşünaslığımızda açıq qalan bir çox məsələlərə bu yolla aydınlıq gətirməyə ehtiyac var.

Dissertasiyanın **“Yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı və dövrləşdirilməsi probleminə müxtəlif tənqidi yanaşmalar”** adlanan II fəslinin birinci paragrafında (*“Yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı problemi və ədəbi tənqid”*) aparılan araşdırmaları ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətləri önə çıxarmaq olar:

20-ci illər tənqidi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcını onun ümumtürk kökündən ayırmır. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində yaranmasını və tarixi təkamül prosesi keçirdiyini qəbul edir. 20-ci illər tənqidi qəbul edir ki, zaman keçdikcə türk xalqlarının fərqli ictimai-siyasi proseslər şəraitində və fərqli coğrafi ərazilərdə məskunlaşması türk dilində şivələrin yaranmasına təkan vermiş, türk dilinin bazası əsasında iki nəhəng türk şivəsi – Şərqi və Qərbi şivələri formalaşmış, bunun əsasında da ümumtürk ədəbiyyatında məhəlli ədəbiyyatlara (indiki terminologiya ilə desək, milli ədəbiyyatlara) keçid prosesi başlamışdır. 30-cu illərə doğru difrensiasiya faktından imtina edilərək hər bir türk xalqının müstəqil bir tarixi inkişaf yolu keçməsinə dair fikir formalaşdırılmasına cəhdlər edilsə də (ideologiyanın birbaşa təsiri ilə), ciddi elmi mənbə və

məxəzlərlə tanışlıq, ədəbi abidələrin dərinlən təhlili tənqidi düzgün metodoloji yol tutmağa sövq etmişdir. Tənqid anadilli ədəbiyyatın yaranmasını Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yolun süni surətdə müstəqilləşdirilməsində yox, türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülünün nəticəsi olan differensiaslaşmada axtarmışdır.

20-30-cu illər tənqidinin milli ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi istiqamətindəki araşdırmalarının mühüm bir qismi yazılı ədəbiyyatımızın başlanğıcı və tarixi dövrləşdirilməsi problemi idi.

Tənqid “Orxon-Yenisey”, Turfan abidələrini bu ədəbiyyatın başlanğıc faktları kimi araşdırır və eyni zamanda tədqiqatları dərinləşdirərək bəzi qədim mənbələr əsasında ədəbiyyatımızın ümumtürk kökünün daha da qədimlərə gedib çıxması haqqında bəzi ədəbi faktlar ortaya qoyur, nəzəri mülahizələr irəli sürüdürlər. Bəkir Çobanzadə X əsrin çinli səyyahı Van Yanqtenin çin, əcəm və türk mənbələrinə istinadən “türklər öz vəqənamələrini təqribən miladdan min il əvvəl başlayaraq yazdıqlarını söyləyir” qənaəti ilə⁹ çıxış edir.

30-cu illərə doğru diferensiaslaşma faktından imtina edilərək hər bir türk xalqının müstəqil bir tarixi inkişaf yolu keçməsinə dair fikir formalaşdırılmasına cəhdlər edilsə də (ideologiyanın birbaşa təsiri ilə), ciddi elmi mənbə və məxəzlərlə tanışlıq, ədəbi abidələrin dərinlən təhlili tənqidi düzgün metodoloji yol tutmağa sövq etmişdir. Tənqid anadilli ədəbiyyatın yaranmasını Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yolun süni surətdə müstəqilləşdirilməsində yox, türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülünün nəticəsi olan differensiaslaşmada axtarmışdır.

II fəslin ikinci paragrafında “*Ədəbi tənqid və tarixi dövrləşdirmə problemi*” qoyulur¹⁰. Dissertasiyada məsələ ilə bağlı Atababa Musaxanlı, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Əmin Abid, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məmməd Kazim Ələkbərli və başqalarının məsələ ilə bağlı mövqeləri ciddi araşdırma obyektinə olur. Milli tənqidin dövrləş-

⁹ Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – III c. – 2007, – s.222.

¹⁰ Məmmədova, A, 20-30-cu illər ədəbi tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilməsi problemi // – Bakı: Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti. – 2018. №4, – s.165-171.

dirməyə münasibətində türk alimi Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin mülahizələrinə yanaşmalar da əhatəli təhlil edilir ¹¹.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolu ilə bağlı ümumtürk ədəbiyyatından diferensiallaşmaya qədər və ondan sonrakı dövrlərdəki təkamül prosesini dövrləşdirmənin əsas obyektini kimi seçməsi tənqiddə aparıcı təmayül olduğu fərqləndirilir. İkinci bir tərəfdən, tənqidin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu və bu yolun dövrləşdirilməsini ümumtürk kontekstindən ayırmaq və müstəqil inkişaf dövrü və mərhələləri kimi təqdim edən tendensiyası üzərində də dayanılır.

Dissertasiyada məsələyə bu fərqli prizmalardan baxışın elmi-nəzəri və ideoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi məsələsi də geniş təhlil predmeti olur və birinci tendensiya tərəfdarlarının türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyi, tarixi təkamülü və diferensiallaşmanın özünə-məxsusluqlarını incəliklərinə qədər öyrənilmədən dövrləşdirmənin düzgün aparılmasının mümkün olmayacağı fikri məsələyə doğru elmi yanaşma kimi qəbul edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən Bəkir Çobanzadənin mövcud tarixi dövrləşdirmə problemlərinə, o cümlədən dövrləşdirmədə tarixi-xronoloji prinsipin, həmçinin ictimai-siyasi amillərin önə çıxarılması yolu ilə aparılmasına, həmçinin Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatına dair ortaya qoyduğu dövrləşdirməyə tənqidi münasibətinin mahiyyəti araşdırılır.

Bəkir Çobanzadənin rus alimi Sakulinin fikirlərinə istinadən ədəbiyyatın tarixi inkişaf yolunu “özünəməxsus əlamətlərinə görə sistem altına almaq və dövrlərə ayırmaq prinsipi”ni¹² etməsi ədəbi-tarixi inkişafda estetikliyin həlledici prinsip kimi seçilməsi nöqteyi-nəzərindən təqdir edilir.

Dissertasiyada müəlliflər kollektivinin 1928-ci ildə nəşr olunan “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda tarixi dövrləşdirməyə aid ortaya qoyduqları bölgünün Məhəmməd Fuad Köprülüzadədən gələn tərəfləri və orijinal cəhətləri üzərində də dayanılır.

¹¹ Мамедова, А. Ф.Кепрюлюзаде и проблема родного языка в Азербайджанской критике 20-30-х годов // – Киев: Мова І Культура. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка. – 2019. Выпуск 22. Том II (197), – с.409-416.

¹² Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – III c. – 2007, – s.253.

Dissertasiyada 30-cu illərə doğru Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi təkamülünü türk xalqları ədəbiyyatının ümumi təkamülündən ayırmaq tendensiyasına və bu tendensiyanın özünü dövrləşdirmə məsələsində aydın göstərməsinə dair məsələlər də geniş analiz edilir və bu sırada Əli Nazim, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məhəmməd Kazım Ələkbərli və başqalarının mövqeləri tənqid-təhlil süzgəcindən keçirilir.

Dissertasiyanın III fəslı “**Ədəbi-tənqidi düşüncədə qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının yeri**”ni müəyyənləşdirməyi tədqiqatın məqsədi kimi seçir. Bu məqsədə uyğun olaraq birinci paraqrafda “*Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı və tənqid*” məsələsi qoyulur. Göstərilir ki, farsdillı Azərbaycan ədəbiyyatı dövrü 20-30-cu illər tənqidində əsasən “Nizami dövrü” – Nizami və müasirləri kontekstində araşdırılır ¹³.

Tənqidin araşdırmalarının ağırlıq mərkəzini Nizami Gəncəvinin Azərbaycan sənətkarı olması məsələsi təşkil edir. Bədii təfəkkürünün türk etnik düşüncəsinə söykənişi, böyük sənətkarın harada doğulması ilə bağlı mübahisələrə aydınlıq gətirilir. Onun Gəncədə doğulması ilə bağlı təkzibedilməz dəlillər irəli sürülür. Nizami qəhrəmanlarından Məhinbanu və Şirinin etnik mənsubiyyətinə dair mübahisələrdə Məhinbanunun gürcü qızı, Şirinin erməni qızı olması haqqında fikirlər təkzib edilir, onların türk (azərbaycanlı) qızı olmasını sübut edən zəngin faktlar aşkarlanır. Fikrimizcə, 30-cu illərdə Məhinbanu və Şirinin milli kimliyi ilə bağlı məsələdə Məmmədəli Mübariz daha obyektiv mövqedə dayanır. M.Mübarizin qəti qənaəti belədir: “*Nizami aşağıda görəcəyimiz kimi, Məhinbanunun Azərbaycanlı olduğunu göstərir. Nizaminin təsvir etdiyi Məhinbanu – Şəmirə Tamaradan 500 il əvvəl yaşayıbmış... Nizami Şirin obrazında yüksək duyğulu məğrur Azərbaycan qadınının obrazını vermişdir*”.¹⁴

¹³ Məmmədova, A.20-30-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində “Nizami” məsələsi // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri X Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 7 may, – 2019, – s.312-315.

¹⁴ Mübariz, M. Nizami əsərlərində Azərbaycan qadını obrazı // Ədəbiyyat qəzeti, – 1938, 10 mart.

Əlbəttə, məqalədə, bu mülahizələr ancaq milli təəssübkeşlik hissi ilə deyilmiş fikirlər olaraq yer almır. Məmmədəli Mübariz öz mövqeyini əsaslandırma bilər.

Eyni zamanda, 20-30-cu illərin elmi fikrində Nizami Gəncəvi və müasirlərinin farsca yazmasının tarixi şəraitlə birbaşa şərtləndiyini və farsca yazmanı sənətkarın milli mənsubiyyətini təyin etməkdə yeganə əsas göstərməyin düzgün olmamasına dair fikirlər irəli sürülür, əsaslandırılır. Nizaminin müasirlərindən Xaqaninin, Fələki və İzzəddin Şivaninin, Mücirəddin Beyləqaninin, Məhsətinin yaradıcılığı öyrənilir. Nizami əsərlərinin tərcüməsi problemi və tərcümələrdə yol verilən qüsurlara aydınlıq gətirilir. Nizami qəhrəmanları ilə Firdovsi qəhrəmanlarının xarakterləri arasında paralellər aparılır. Sirlər xəzinəsi” poeması ilə Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” poeması müqayisəli təhlilə cəlb edilir. Hər iki əsərin ideya-struktur, bədiilik imkanları müqayisə müstəvisinə gətirilir. “Xəmsə”yə daxil olan poemaların bəzilərinin bir neçə hökmdara həsr olunmasının tarixi-ictimai səbəbləri üzərində dayanılır. Aparılan tədqiqatlar 20-30-cu illər tənqidində ədəbiyyatımızın farsdilli mərhələsinə, xüsusən Nizami yaradıcılığına böyük diqqətin nəticəsi kimi meydana gəlir və bu münasibət ədəbiyyat tariximizə vulqar-sosioloji tənqid epoxası kimi daxil olan 20-30-cu illərin ədəbi-nəzəri fikrinin mürəkkəb xarakterini üzə çıxarır.

III fəslin “*Ədəbi tənqidin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına anadilli ədəbiyyat müstəvisində baxışı*” adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki, bu iki onillikdə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına aid üzə çıxarılan materiallar və onlara verilən təhlillər sonrakı mərhələlərdə ədəbiyyat tariximizin həm faktoloji, həm də nəzəri mənbəyi olmuşdur.

Dissertasiyada anadilli ədəbiyyatımızla bağlı görülən işlərin bir neçə istiqaməti fərqləndirilir. Birinci halda, anadilli şeirimizin bu gün ədəbiyyat tarixlərimizdə yer tutan nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti haqqında tərcümeyi-hal materialları və onlara məxsus əsərlər aşkarlanır; İkinci halda, sənətkarların avtoqrafiyasının yazılması, əvvəldən məlum olan avtobiografiyaların zənginləşdirilməsi istiqamətində işlər görülür, şeirləri təhlil süzgəcindən keçirilir. Üçüncü halda, Firdun bəy Köçərlinin “Ədəbiyyat tarixi”ndə tərcümeyi-halları və yaradıcılıqları ilə bağlı məlumatlar əks olunan sənətkarlara aid araşdırmalar dərinləşdirilir.

Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər” kitabında İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli haqqında verilən ilkin məlumatlar və onların Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri olmasını əsaslandıran müəllif konsepsiyası Salman Mümtazın tədqiqatlarında, “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda yer alan araşdırmalarda (xüsusən Atababa Musaxanlı və Abdulla Şaiqin araşdırmalarında), Əmin Abidin, Məhəmməd Kazım Ələkbərlinin və b. çoxsaylı məqalələrində inkişaf etdirilir, dərinləşdirilir. Təsəvvüf ədəbiyyatı-sufizm və hürufilik cərəyanları, onların əsas nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə əlaqədar bəzi ziddiyyətli və ideologiyadan güc alan mülahizələrlə bərabər, əsasən çox ciddi tədqiqatlar aparılmasına diqqət yetirilir, onların əhatəli təhlili verilməklə ədəbiyyat tariximizin yazılmasında ilkin və əsaslı baza rolu oynaması fikri irəli sürülür.

Dissertasiyada 20-30-cu illər tənqidində orta əsrlərdə yaşayan sənətkarların bədii irsində təsəvvüfün tutduğu yerin nisbətində, misal üçün Nəsimi ilə Həbib, eləcə də Füzuli şeiri arasında bu istiqamətdəki fərqlərə, sufi şeirlərlə dünyəvi şeirlərin sərhəddinin ayrılmasına, həmçinin xüsusən Salman Mümtazın və Abdulla Şaiqin tədqiqatları əsasında Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif irsinə dair aparılan araşdırmalar təhlil edilərək ümumiləşdirici qənaətlərə gəlinir.

IV fəsildə **“Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına ədəbi-tənqidi yanaşmaların tipologiyası”** araşdırılır. Bu istidamətdəki araşdırmalar iki paragrafda gerçəkləşdirilir.

Fəslin *“XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına tənqidi baxışların tipologiyası”* adlı birinci paragrafındakı araşdırmaların əsas qənaətlərini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına 20-30-cu illər tənqidində yeni dövr ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi xüsusi diqqət ayrılır. Bu əsrin ədəbiyyatında tənqidin diqqətini iki cəhət xüsusi şəkildə çəkir. Birincisi, Avropa janrlarının milli ədəbi sferaya nüfuzu, ikincisi, ədəbiyyatın ictimai məzmununun qüvvətlənməsi.

Ədəbi tənqid ədəbiyyatda tənqid notlarının güclənməsinə və tənqidi məzmunlu əsərləri təbliğ və tədqiqə xüsusi diqqət yetirir. Bu

mənada ədəbi tənqid üçün XIX əsr “Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri”dir.¹⁵

Ədəbi tənqiddə Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı sənəti qiymətləndirmənin meyarına çevrilir. Axundzadəyə qədərki XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı da, ondan sonrakı mərhələ də Axundzadə yaradıcılığı ilə sıx əlaqəli şəkildə öyrənilir¹⁶.

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi istiqamətində ciddi işlər görülür. Dissertasiyada aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bu gün Axundzadə irsinin əlimizdə olan nümunələrinin böyük əhəmiyyətinin aşkarlanması 20-30-cu illər tənqidinin xidmətidir. Eyni zamanda sübut olunur ki, M.F.Axundzadənin tərcümeyi halının bütövlükdə bərpası, Axundzadə - Mirzə Şəfi münasibətlərinə bir çox cəhətlərdən əsaslı aydınlıq gətirilməsi, onun ədəbiyyat tariximizdəki xidmətlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyənəlməsi, eləcə də ədəbiyyatşünaslığımızın müasir mərhələsində açıq qalan bir məsələyə - Axundzadə - Molyer münasibətlərinə, Axundzadənin dünya komediyasındakı yerinə əsaslı elmi aydınlıq 20-30-cu illər tənqidində gətirilmişdir. Dissertasiyada belə bir məsələ də qoyulur ki, sonradan bu düzgün yanaşmalar inkişaf etdirilmədiyi üçün indi həmin mövqeyin ədəbiyyatşünaslığımızda təsbit olunması vacibdir.

Dissertasiyada 20-30-cu illər tənqidinin “Mirzə Şəfi Vazeh” problemi istiqamətində aydın və elmi qənaətlərinin üzərində təfərrüatlı dayanılır.. Mirzə Şəfi irsinin F.Bodenştedt tərəfindən mənimsənilməsinin səbəbləri, bu mənimsənilmənin mexanizmi, şəirlərin Mirzə Şəfiyə aid olmasını sübut edən çoxsaylı fakt və mənbələrlə bağlı tənqiddə yer alan araşdırmalar əhatəli təhlil obyektidir.

Qasım bəy Zakir və onun müasirləri məsələsində 20-30-cu illər tənqidində daha obyektiv mülahizələr söyləndiyi önə çəkilir. Müasir “ədəbiyyat tarixi” kitablarında Mirzə Fətəli Axundzadə - Cəfərqulu xan Nəva, Qasım bəy Zakir – Həsən bəy Zərdabi münasibətləri, eləcə

¹⁵ Zeynalli, H. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri / H.Zeynalli. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – s.187.

¹⁶ Məmmədova, A. XX əsrin 20-30-cu illər tənqidində “M.F.Axundzadənin tərcümeyi-halı və müasirləri” problemi // – Bakı: Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri XI Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 2020, – s.196-199.

də Həsən Qara Hadinin ədəbi şəxsiyyəti haqqında çox vaxt birtərəfli şərhlər verilir. Tənqiddə bu münasibətlərin mürəkkəb səciyyə daşması, eləcə də onların şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti haqqında irəli sürülən daha obyektiv məlumat və analizlərin şərhinə dissertasiyada xüsusi diqqət yetirilir.

Dövrün tənqidində dini məzmunlu ədəbiyyata tənqidi münasibət var. Lakin bu dövrün tənqidi klassik romantik üslubda yazılmış əsərləri, o cümlədən dini- mərsiyə ədəbiyyatını əhatəli şəkildə araşdıraraq, onun ideya-estetik xüsusiyyətlərini, tarixi köklərini açaraq daha elmi şəkildə təqdim etmişdir.

“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında izmlərin tipologiyası və ədəbi tənqid” adlı ikinci paragrafda aparılan tədqiqatlar bizi bu qənaətə gətirir ki, XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatına münasibətdə də tənqidin yanaşmaları ideoloji tələblərdən tam kənara çıxma bilmir. Bununla belə, bu dövrün ədəbiyyatına yanaşmada 20-ci illərin əvvəllərini, 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərindən fərqləndirmək ehtiyacı yaranır. Dissertasiyada göstərilir ki, 20-ci illərdə “izm”lər özlərinə məxsus estetik prinsiplər əsasında dəyərləndirildisə, 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində tənqid birmənalı şəkildə realist əsərlərə, xüsusən tənqidi ruhda yazılmış əsərlərə üstünlük verir. Lakin tənqidin bu dövrün ədəbiyyatına bütün ziddiyyətli yanaşmalarına baxmayaraq, onun mülahizələrində sağlam mövqe güclü idi.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatda müxtəlif yaradıcılıq metodları, onlara uyğun “izm”lər aktivləşir. Bu mərhələdə maarifçi realizmdən tənqidi realizmə keçid baş verir. 20-30-cu illər tənqidi bu realizmlər arasındakı tipoloji fərqləri tam şəkildə təsəvvür etməsə də, ancaq bu tənqid XX əsrin əvvəllərinin realizmini XIX əsr realizmi ilə müqayisə müstəvisində dəyərləndirir və bu bəzi tipoloji fərqləri aşkarlamağa imkan verirdi. Tənqid əksər hallarda Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı ilə Cəlil Məmmədquluzadə, Qasım bəy Zakir satirası isə Mirzə Ələkbər Sabir satirası arasındakı tipoloji fərqləri görür və bu fərqi ən çox ictimai həyat hadisələrinə münasibətin tipologiyasında axtarırdı.

İctimai həyat hadisələrinin bədii inikasındakı fərqləri gördükləri üçündür ki, istər XIX əsr, istərsə də XX əsrin əvvəllərinin maarifçi

realistlərin yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərinin tənqidi realistlərinin yaradıcılığı ilə müqayisədə daha çox tənqiddə məruz qalırdı. Cəlil Məmmədquluzadə ilə (və ümumən tənqidi realistlərlə) müqayisədə maarifçi realistlərin dünyagörüşü, həyat hadisələrini inikas üsullarındakı məhdudluğa 20-30-cu illər tənqidində daha artıq diqqət yetirilirdi. Əli Nazim yazırdı: *“Mülkədar və tacirlərin ölüm- dirim məsələlərini müzakirə və onları realistsinə təsvir edən bu dövrün ədəbiyyatı aşağı siniflərin, kəndlilərin məsələləri ilə məşğul olmur, olursa da (Haqverdiyevin Fərhadı kimi) bir bəyzadə nöqtəyi-nəzərindən olurdu. Bu ədəbiyyatın ictimai mühit nəzəri çox dardı və bunun nəticəsində də ədəbiyyatın realizmi də çox məhdud bir realizm idi”*.¹⁷

Dissertasiyada aparılan əhatəli təhlillər göstərir ki, tənqid nəzəri cəhətdən bu realistlərin yaradıcılığını fərqləndirməsə də, praktik təhlillərdə maarifçilərin mövzuya verdikləri bədii həll tənqidi təmin etmir, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir realizmi ilə müqayisədə Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə realizminin məhdudluqları önə çəkilirdi.

Dissertasiyada 20-30-cu illər tənqidinin romantizmə münasibətinə də elmi aydınlıq gətirilir. Romantiklərə münasibətdə tənqidin mövqeyini ümumiləşdirmək istəsək, deyə bilərik ki, mərhələnin əvvəlki illərində onlara daha obyektiv, elmi və həssas münasibət göstərilirdi. Proletkultçu düşüncə ədəbi tənqiddə hakim kəsiləndən sonra romantik sənət burjua dünyagörüşünün ifadəsi kimi mənalandırılır və belə qənaət hasil olurdu ki, “burjua ədəbiyyatı ölümə doğru gedir”.¹⁸

Romantizmə yanaşmaların ümumiləşdirilməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, 30-cu illərin ortalarından başlayaraq romantik sənətin imkanları dərk və qəbul edilməyə başladı və bu onların romantik irsə münasibətini bu və ya digər dərəcədə dəyişdi.

Tədqiqatdan alınan əsas **“Nəticə”**ləri qısaca olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. 20-ci illərin birinci yarısında (bəzən sonlarına qədər) ədəbiyyata tənqidin milli ədəbi ənənə parametrləri ilə, 20-ci illərə qədərki tənqid təcrübəsinin prizmasından baxışı daha çox səciyyəvilik

¹⁷ Nazim, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Nazim. – Bakı. Yazıçı, – 1979, – s.162.

¹⁸ Hüseyin, M. Ədəbi döyüşlər / M.Hüseyin. – Bakı: Azərneşr, – 1932. – s.7.

kəsb edirdisə, 20-ci illərin ortalarından (bəzən də sonlarından) başlayaraq ədəbi prosesi dəyərləndirmədə sosioloji amil önə keçir.

2. 30-cu illərin ortalarından başlayaraq ədəbiyyata ümumxalq ədəbiyyatı kontekstində baxış üstünlük qazanır, estetiklik də sosioloji amil qədər ədəbiyyatı qiymətləndirmənin əsas tələbinə çevrilir.

3. Tənqid yazılı ədəbiyyatımızın başlanğıcı problemini elmi şəkildə qoyub həll etməyə çalışır. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi başlanğıcını “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyası əsasında araşdırmaq məsələsi qoyulur və elmi cəhətdən əsaslandırılır.

4. 20-30-cu illər tənqidində Azərbaycan türklərinin tarixi varlığının qədimliyini göstərən ən mühüm folklor abidəsi kimi “Oğuznamə”yə xüsusi diqqət yetirilir. Ərəb tarixçisi Dəvadirinin verdiyi məlumatlara əsasən tənqid belə bir qənaətə gəlir ki, “Oğuznamə” oğuz türklərinin qədim kitabıdır.

5. “Oğuznamə”də “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarından parçaların, hekayətlərin yer alması onların qədim oğuznamələr kimi yaranmasını sübut edən mühüm faktlar kimi ortalığa qoyulur.

6. Tənqid anadilli ədəbiyyatın yaranmasını Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yolun süni surətdə müstəqilləşdirilməsində yox, türk xalqları ədəbiyyatının tarixi təkamülünün nəticəsi olan differensiaslaşmada axtarır.

7. Tənqid farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatından başlayaraq anadilli ədəbiyyatımızın tarixi dövr və mərhələlərinə dair araşdırmalarında çoxsaylı ədəbi faktlar təqdim edər və onun elmi izahını verə bilir.

8. Ədəbi tənqiddə yeni dövr ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi diqqət ayrılması bu əsrdə Avropa janrlarının milli ədəbi sferaya nüfuzu və bununla bağlı ədəbiyyatın ictimai məzmununun qüvvətlənməsi ilə bağlıdır.

9. 20-30-cu illər tənqidində Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı həmin əsrlərin sənətini qiymətləndirmənin meyarına çevrilir. Axundzadəyə qədərki XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı da, ondan sonrakı mərhələ də Axundzadə yaradıcılığı ilə sıx əlaqəli şəkildə öyrənilir.

10. 20-30-cu illər tənqidi “Mirzə Şəfi Vazeh” problemi istiqamətində ciddi elmi qənaətlər ortaya qoyur, Qasım bəy Zakir və onun müasirləri məsələsi ilə bağlı obyektiv mülahizələr söyləyir.

11. Dini məzmunlu ədəbiyyata tənqidi münasibət ifadə olunur. Lakin bu dövrün tənqidi klassik romantik üslubda yazılmış əsərləri, o cümlədən dini- mərsiyə ədəbiyyatını əhatəli şəkildə araşdıraraq, onun ideya-estetik xüsusiyyətlərini, tarixi köklərini açaraq daha elmi şəkildə təqdim edir.

12. Realizmin tipologiyası 20-30-cu illərdə elmi-nəzəri həllini tapmamışdı. Ancaq bu tənqid XX əsrin əvvəllərinin realizmini XIX əsr realizmi ilə müqayisə müstəvisində dəyərləndirir və bu bəzi tipoloji fərqləri aşkarlamağa imkan verir. Tənqid nəzəri cəhətdən bu realistlərin yaradıcılığını fərqləndirməsə də, praktik təhlillərdə maarifçilərin mövzuya verdikləri bədii həll onları təmin etmir, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir realizmi ilə müqayisədə Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə realizminin məhdudluqları önə çəkilirdi.

13. Dövrün tənqidində romantizm ədəbi cərəyanı və onun nümayəndələrinə münasibət mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyır. Yalnız 30-cu illərin ortalarından başlayaraq romantik sənətin imkanları dərk və qəbul edilməyə başlayır.

14. Tənqidin bu dövrün ədəbiyyatına bütün ziddiyyətli yanaşmalarına baxmayaraq, onun mülahizələrində sağlam mövqə önə çıxır. Məhz həmin sağlam mövqə XX əsrin əvvəllərinin bir müstəqil ədəbi dövr kimi ədəbiyyat tariximizdə öz yerini tutmasında müstəsna rol oynayıb.

Dissertasiyanın əsas nəticələri aşağıdakı məqalə, məruzə və tezislərdə əks olunmuşdur:

1. 20-30-cu illər tənqidində “Oğuznamə” haqqında araşdırmalar // A.Məmmədova. – Bakı: Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu, 2018. №1(62), – s.37-42.

2. XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan tənqidi sənətin mənşəyi və xalq ədəbiyyatının pragmatik funksiyaları haqqında // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №1(105), – s.234-237.

3. 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində “umumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyası və differensiallaşma məsələsi // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2018. №3-4, s.88-95.

4. 20-30-cu illər ədəbi tənqidində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilməsi problemi // – Bakı: Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti. – 2018. №4, – s.165-171.

5. 20-30-cu illər tənqidində “Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı” probleminin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində qoyuluşu // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2018. №2, – s.189-195.

6. 20-30-cu illər tənqidinin milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında şifahi xalq ədəbiyyatının yeri // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji elmlər seriyası, – 2018. №1, – s.50-56.

7. Ф.Кеprюлюзаде и проблема родного языка в Азербай–джанской критике 20-30-х годов // – Киев: Мова І Культура. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка. – 2019. Выпуск 22. Том II (197), – с.409-416.

8. 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində “Nizami” məsələsi // Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri X Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 7 may, – 2019, – s.312-315.

9. XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan tənqidində “klassik irs” problemi (Nizami Gəncəvi yaradıcılığına münasibət kontekstində) // Gənc Tədqiqatçıların II Respublika Elmi-Praktik Konfransının Materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 15 mart, – 2019, – s.243-245.

10. XX əsrin 20-ci illəri ədəbi tənqid. XIX əsr ədəbiyyatındakı tipoloji müxtəliflik haqqında// – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji elmlər seriyası, – 2020. №1, – s.35-41.

11. XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan ədəbi tənqidində anadilli klassik irsə yanaşmaların əsas istiqamətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2020. №2, – s.317-323.

12. XX əsrin 20-30-cu illər tənqidində “M.F.Axundzadənin tərcümeyi-halı və müasirləri” problemi // – Bakı: Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri XI Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 2020, – s.196-199.

13. The issue of educational realism and romanticism of the early twentieth century Azerbaijani literature in the 20-30th literary criticism // – Stockholm: Rəsul Rzanın anadan olmasının 110 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans, – 2020, – s.94-100.

14. Azerbaijani critical realism in the literary criticism of the 20-30s of the XX century // Пятигорск: Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века. Материалы XI Международной научно-практической конференции, – Пятигорск: – 2021. – с.95-103.

**Dissertasiyanın müdafiəsi _____
_____ il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.**

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

**Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.**

**Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ali
Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor
İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdiril-
mişdir.**

**Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.**

Çapa imzalanıb: 07.06.2022

Kağızın formatı: 60x84

Həcm: 39 913

Tiraj: 100 nüsxə